

Victor Hugo's Paris of Sewers

‘a Paris . . . of mire . . . minus the human form’¹

Ben Vandenput

32

Victor Hugo's Parijs van de riolen

‘Een wereld van uitwerpsels waaraan alleen de menselijke gedaante ontbreekt’¹

In 1862, Victor Hugo published his novel *Les Misérables*, the idea for which had come to him some 30 years earlier. The book, which Hugo himself described as above all a religious book, centres on the Parisian uprisings of 5 and 6 June 1832.² In it, former prisoner Jean Valjean saves the life of the student Marius Pontmercy who, in a gunfight on the barricades, is hit by a stray bullet and loses consciousness. Jean Valjean does not hesitate, lifts the wounded young man on his shoulders and together they escape a certain death by descending into the Parisian sewer system. Here, the noise of the street soon pales before the stench of the gigantic cesspool. At that moment, Hugo interrupts the storyline and introduces a critical evaluation of the city's sewer system.

Hugo reports that every year, Paris ‘wastes’ 25 million francs. ‘How, and in what manner? Day and night. With what object? With no object. With what intention? With no intention. Why? For no reason. By means of what organ? By means of its intestine. What is its intestine? The sewer.’³ According to Hugo: ‘Paris, that model city . . . that metropolis of the ideal . . . that centre and that dwelling of minds, that nation-city, that hive

Victor Hugo's Paris of Sewers/
Victor Hugo's Parijs van de riolen
Ben Vandenput

In 1862 publiceerde Victor Hugo de roman *Les Misérables* waarvoor het idee zo'n 30 jaar eerder ontstond. Het zijn de Parijse opstanden van 5 en 6 juni 1832 die centraal staan in het laatste deel van wat Hugo zelf beschreef als bovenal een religieus boek.² Hierin redt de voormalige gevangene Jean Valjean het leven van de student Marius Pontmercy die in een vuurgevecht op de barricaden getroffen wordt door een verdwaalde kogel en het bewustzijn verliest. Jean Valjean aarzelt niet, tilt de gewonde jongeman op zijn schouders en samen ontsnappen ze aan een gewisse dood door af te dalen in de Parijse rioleringsring waar het lawaai van de straat al gauw verbleekt bij de stank van de gigantische beerput. Op dat moment onderbreekt Hugo de verhaallijn en onderwerpt hij het rioolstelsel van de stad aan een kritische blik.

Hugo meldt dat Parijs jaarlijks 25 miljoen francs in het water weggooit. ‘Maar hoe, langs welken weg? Dag en nacht. Met welk doel? Zonder enig doel hoegenaamd. Door welk denkbeeld geleid? Zonder te denken. Waarom dan? Om niets. Door welken gang? Door zijn ingewand. Welk is dat ingewand? Zijne riolen.’³ Parijs ‘de model-stad (...) de moederstad van

of the future’ is nothing but ‘a spendthrift’.⁴ To put an end to this waste of human excreta, he proposes to use faeces to fertilise the farmlands outside Paris so that they, in turn, can provide the city with food. ‘Sewer’ is therefore a misnomer according to Hugo. Instead, he calls it: ‘A double tubular apparatus, provided with valves and sluices, sucking up and driving back, a system of elementary drainage, simple as the lungs of a man, and which is already in full working order in many communities in England, would suffice to conduct the pure water of the fields into our cities, and to send back to the fields the rich water of the cities.’⁵

¹ ‘For the requirements of the operation upon the subject of which we have just explained our views, Paris has beneath it another Paris; a Paris of sewers; which has its streets, its cross-roads, its squares, its blind-alleys, its arteries, and its circulation, which is of mire and minus the human form.’ Victor Hugo, *Les Misérables*, www.planetebook.com/free-ebooks/les-miserables.pdf, 2115-2116.

² Victor Brombert, *Victor Hugo and the Visionary Novel* (Cambridge, MA/London: Harvard University Press, 1984), 118.

³ Hugo, *Les Misérables*, op. cit. (note 1), 2111.

⁴ Ibid., 2115.

⁵ Ibid., 2113. In 1870 Gennevilliers, an unspoiled part of the countryside outside Paris at the time, initiated a pilot project for vegetable gardens that were fertilised by waste water from the city's sewer system. See: Donald Reid, *Paris Sewers and Sewermen: Realities and Representations* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991), 60.

33

BACK

het ideaal (...) dat middelpunt, dit verblijf van het gezond verstand, die stad-natie, die bijenkorf der toekomst’, is volgens Hugo op dit moment niets anders dan een ‘mand zonder bodem’.⁴ Om korte metten te maken met deze verspilling van menselijke uitwerpselen stelt hij voor om de feces te gebruiken als bemesting voor de landbouwgronden buiten Parijs, zodat die op hun beurt de stad van voedsel kunnen voorzien. Een riool is dan ook een misverstand volgens Hugo. In de plaats daarvan spreekt hij over ‘een dubbele koker-toestel, van verlaten en sluizen voorzien, die aan- en afdrijven, een zeer eenvoudig draineer-stelsel, eenvoudig als de long van den mensch en dat tegenwoordig in verscheidene gemeenten van Engeland in volle werking is, zou voldoende zijn om het zuivere water der velden naar onze steden en

¹ Victor Hugo en Isaac Marcus Calisch (red.), *De Ellendigen*, deel 5 (Rotterdam: H. Nijgh, 1862), 115. De meest recente vertaling in het Nederlands die de uitweiding van Hugo over de Parijse rioleringsring in haar geheel heeft vertaald, is meteen ook de oudste.

² Victor Brombert, *Victor Hugo and the Visionary Novel* (Cambridge, MA/London: Harvard University Press, 1984), 118.

³ Hugo en Calisch, *De Ellendigen*, op. cit. (noot 1), 111.

⁴ Ibid., 114.



Discovery of Merovingian sarcophagi during the excavation of a sewer trench in Paris/
Ontdekking van Merovingische sarcofagen tijdens het graafwerk voor de aanleg van de riolering in Parijs. Photo/foto: Pierre Emonds, 1868

Hugo was not the first to come up with a proposal for the reorganisation of a city the size of Paris. Like Hugo, Pierre Leroux lived in exile on the island of Jersey for many years and came up with a similar 'organic vision', which he named 'circulus' in the 1850s.⁶ Leroux's theory reuses waste and excreta to meet the needs of a growing population and to combat social exclusion. According to the British Edwin Chadwick, a new society could only blossom if the 'organic balance' between city and countryside was restored. In 1845, Chadwick wrote: 'We complete the circle and realize the Egyptian type of eternity by bringing as it were the serpent's tail into the serpent's mouth.'⁷

Hugo returns to the reality of the Parisian sewer system when he successively describes the area beneath the city as 'a colossal madrepore', 'a sponge . . . [of] partitions and ducts', 'a species of large branch grafted on the river' and 'tremendous, shadowy net-work'. The sewer of Paris was meandering, ruinous and gruesome. It was 'a sepulchre . . . an asylum', the perfect reflection of a history that can hardly bear the light of day. The pipes of the sewer system breathe crime, resistance, freedom of

thought, theft, in short 'all that human laws persecute or have persecuted'.⁸ According to Hugo, crooks of dubious origin and Huguenots once populated the sewer pipes. 'The sewer is the conscience of the city. Everything there converges and confronts everything else. In that livid spot there are shades, but there are no longer any secrets. Each thing bears its true form, or at least, its definitive form.'⁹ The Parisian sewer system does not lie, Hugo suggests: it is like an open book about a sobering and bloody history: 'We have just said that history passes through the sewer. The Saint-Barthelemy's filter through there, drop by drop, between the paving-stones. Great public assassinations, political and religious butcheries, traverse this underground passage of civilization, and thrust their corpses there.'¹⁰ Hugo paints the picture of a giant who, armed with a

Victor Hugo's Paris of Sewers/
Victor Hugo's Parijs van de riolen
Ben Vandenput

35

BACK

het vruchtbaar makende water der steden naar de velden te voeren'.⁵

Een dergelijk voorstel voor de reorganisatie van een stad als Parijs was geen vondst van Hugo. Pierre Leroux woonde net als Hugo jarenlang in ballingschap op het eiland Jersey en liet in de jaren 1850 een gelijkaardige 'organische visie' optekenen, die hij 'circulus' noemde.⁶ Afval en uitwerpselen worden in Leroux' theorie opnieuw gebruikt om tegemoet te komen aan de noden van een groeiende bevolking en om sociale uitsluiting tegen te gaan. Volgens de Brit Edwin Chadwick kon een nieuwe maatschappij enkel kiemen wanneer het 'organische evenwicht' tussen stad en platteland hersteld werd. Chadwick schreef in 1845 over het 'vervolledigen van de cirkel en het realiseren van het Egyptische symbool van eeuwigheid door als het ware de staart van de slang in te brengen in de mond van diezelfde slang'.⁷

Hugo keert terug naar de realiteit van de Parijse riolering, wanneer hij de ondergrond van de stad achtereenvolgens beschrijft als 'een kolossale octopus', 'een spons van holten en buizen', 'een op de rivier geënte reuzenvertakking' en 'een reusachtig, donker netwerk'.

Het riool van Parijs kronkelde, was bouwvallig en ijzingwekkend. Het was 'een grafkelder, een toevlugtsoord', de afspiegeling bij uitstek van een geschiedenis die het zonlicht slecht verdraagt. De buizen van de riolering ademen misdaad, verzet, vrijheid van denken, diefstal, kortom 'al wat de menselijke wetten vervolgen en hebben vervolgd'.⁸ Boeven van bedenkelijk allooi en Hugenoten bevolkten ooit de rioolbuizen volgens Hugo. 'Het riool is het geweten der stad. Alles loopt er heen, alles ontmoet daar elkander. In dat doodsche oord zijn verborgenheden, maar niets is er meer geheim. Alles draagt er zijnen waren vorm, of ten minste zijnen eindvorm.'⁹ De Parijse riolering liegt niet, zo suggereert Hugo; het is als een open boek op een ontvullende en bloedige geschiedenis:

⁵ Ibid., 114. In 1870 ging in Gennevilliers, toen nog een ongerept stuk platteland buiten Parijs, een proefproject van start voor groentetuinen die werden bemest door afvalwater afkomstig van het riool in de stad. Zie: Donald Reid, *Paris Sewers and Sewermen: Realities and Representations* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991), 60.

⁶ Anne O'Neil-Henry, 'Hugo's Guano: Sustainable Sewage in *Les Misérables*', *Nineteenth-Century Contexts*, jrg. 38 (2016) nr. 5, 335.
⁷ Reid, *Paris Sewers and Sewermen*, op. cit. (noot 5), 56.
⁸ Hugo en Calisch, *De Ellendigen*, op. cit. (noot 1), 117.

⁶ Anne O'Neil-Henry, 'Hugo's Guano: Sustainable Sewage in *Les Misérables*', *Nineteenth-Century Contexts*, vol. 38 (2016) no. 5, 335.
⁷ Reid, *Paris Sewers and Sewermen*, op. cit. (note 4), 56.

⁸ Hugo, *Les Misérables*, op. cit. (note 1), 2118.
⁹ Ibid., 2119.
¹⁰ Ibid., 2120.

sieve, explores the sewer system and leaves the place with his arms full of riches from past centuries.

This tortuous sewer is a thing of the past, Hugo claims. 'To-day the sewer is clean, cold, straight, correct. . . . The mire there comports itself with decency. . . . The Rue de Rivoli serves as pattern even in the sewer.'¹¹ According to Hugo, the nineteenth-century expansion of the city has led to a tenfold increase of its underground network. The author believes that: 'If the geometrical line is in place anywhere, it is certainly in the drainage trench of a great city. There, everything should be subordinated to the shortest road.'¹² Hugo is clearly in two minds about the sewer when he writes that it is the deadly virus the city carries in its blood and that it needs a thorough makeover, although he also holds it in admiration: 'In 1832, in a number of streets . . . the ancient gothic sewer still cynically displayed its maw. It consisted of enormous voids of stone catch-basins sometimes surrounded by stone posts, with monumental effrontery.'¹³

The impressive transformation and upscaling the Parisian sewer system underwent during the

nineteenth and early twentieth century is crucial for understanding the changing interpretation of urban metabolism in the same period. Repeated cholera epidemics between 1832 and 1835 and again in 1848 and 1849 made the call for a modern sewer system louder than ever. From the 1850s onwards, it was rolled out on a large scale by the then *préfet de la Seine* Georges-Eugène Haussmann who, however, almost exclusively allowed rainwater into the underground network.¹⁴ Until well into the 1890s, Parisian faeces were still collected – door-to-door or in cesspits – to provide the surrounding countryside with fertiliser. The more inaccessible the ever more bricked-up sewer was to the Parisians, the greater the mythical proportions that the underground city took on. During the Second Empire the sewer system exerted an attraction to Paris's easily scared middle class and bourgeois; Matthew Gandy describes it as 'the urban uncanny'.¹⁵ The sewer developed into an imaginary gathering place for groups on the fringes of society such as vagrants, insurgents and members of the working class, but also into a symbol of Paris before its explosive growth and metropolitan significance. This is the tension that Victor

The Urban Household of Metabolism/
Het stedelijk huishouden van het metabolisme
oase 104

36

'De weg van de geschiedenis leidt door het riool. De Sint-Bartholomeus-droppelen zippelen er door de straatstenen heen. Alle moorden van staatswege, alle menschenlagtingen om staatkunde en godsdienst doorlopen dat onderaardsche gewelf der beschaving en drijven er hare lijken in.'¹⁰ Hugo roept het beeld op van een reus die gewapend met een zeef de riolering verkent en de plek verlaat met zijn armen vol rijkdommen van de voorbije eeuwen.

Dat wrede riool is niet meer, zo beweert Hugo. 'Tegenwoordig is het riool zindelijk, koud, regtlijvig, waterpas. (...) Het slijk gedraagt er zich fatsoenlijk en de Rue de Rivoli geeft zelfs in zijn riool den toon.'¹¹ De negentiende-eeuwse uitbreiding van de stad heeft volgens Hugo geleid tot een vertienvoudiging van haar ondergrondse netwerk. Nergens is de rechte lijn voor de auteur meer op haar plaats, dan in de 'mestgeul van een grote stad'¹² waar alles moet wijken voor de kortste weg. Hugo hinkt duidelijk op twee gedachten wanneer hij schrijft dat het riool het dodelijke virus is dat de stad in haar bloed draagt en dat het een grondige opknapbeurt nodig heeft. Al spreekt hij ook zijn bewondering uit: 'In 1832 gaapte het oude

gothische riool in eene menigte straten u nog onbeschaamd met zijnen slijkmond aan, gewoonlijk een vervaarlijke opening van logge steengroepen, soms van palen omringd, en die zich brutaal als monument durfde voordoen.'¹³

De indrukwekkende transformatie en schaalvergroting die de riolering van Parijs gedurende de negentiende en vroege twintigste eeuw ondergaat, is cruciaal om de veranderende invulling van het stedelijk metabolisme in diezelfde periode te begrijpen. Herhaaldelijke cholera-epidemieën tussen 1832 en 1835 en opnieuw tussen 1848 en 1849 deden de vraag naar een moderne riolering luider klinken dan ooit. Vanaf de jaren 1850 werd die op grote schaal uitgerold door de toenmalige *préfet de la Seine* Georges-Eugène Haussmann die echter bijna uitsluitend regenwater toeliet in het ondergrondse netwerk.¹⁴ Tot ver in de jaren 1890 werden in Parijs fecaliën nog steeds collectief opgehaald of verzameld in beerputten om zo het omliggende platteland van meststof te voorzien. Hoe onbereikbaar dat langzamerhand dichtgemetselde riool werd voor de Parijzenaar, des te groter werden de mythische proporties die de ondergrondse stad aannam. Voor de verschrikte

Hugo manages to express so incredibly well in *Les Misérables* when he, with a great deal of awe and page by page, reveals the grubby details of the Parisian sewer.

Translation: InOtherWords, Maria van Tol

11
Ibid., 2133.

12
Ibid.

13
Ibid., 2139.

14
Matthew Gandy, 'The Paris Sewers and the Rationalization of Urban Space', *Transactions of the Institute of British Geographers*, vol. 24 (1999) no. 1, 30. Kaika and Swyngedouw see in the transformation of the Parisian sewer system the end of a centuries-long alliance between nature and the city. During the twentieth century the flows of water, waste and electricity became more and more invisible – and, above all, got taken for granted – in urban public space. See Maria Kaika and Erik Swyngedouw, 'Fetishizing the Modern City: The Phantasmagoria of Urban Technological Networks', *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 24 (2000) no. 1, 134.

15
Gandy, 'The Paris Sewers', op. cit. (note 14), 34.

Victor Hugo's Paris of Sewers/
Victor Hugo's Parijs van de riolen
Ben Vandenput

37

BACK

middenklasse en burgerlijke milieus van het Parijs tijdens het Second Empire oefende de riolering een aantrekkingskracht uit die Matthew Gandy beschrijft als de *urban uncanny*.¹⁵ Het riool groeide uit tot een denkbeeldige verzamelaarsplaats van groepen in de marge van de maatschappij zoals landlopers, opstandelingen en de arbeidersklasse, maar ook van het Parijs van voor haar explosieve groei en grootstedelijke betekenis. Het zijn deze spanningen die Victor Hugo in *Les Misérables* zo ongelooflijk goed weet te vatten, wanneer hij met veel ontzag en bladzijde per bladzijde het smoezelige open boek van het Parijse riool uit de doeken doet.

9
Ibid., 118.

10
Ibid., 119.

11
Ibid., 129.

12
Ibid., 134.

13
Ibid.

14
Matthew Gandy, 'The Paris Sewers and the Rationalization of Urban Space', *Transactions of the Institute of British Geographers*, jrg. 24 (1999) nr. 1, 30. Kaika en Swyngedouw zien in de transformatie van het Parijse riool het einde van een eeuwenlang verbond tussen natuur en stad. Stroom water, afval en elektriciteit werden gedurende de twintigste eeuw meer en meer onzichtbaar – en vooral vanzelfsprekend – in de stedelijke publieke ruimte. Zie: Maria Kaika en Erik Swyngedouw, 'Fetishizing the Modern City: The Phantasmagoria of Urban Technological Networks', *International Journal of Urban and Regional Research*, jrg. 24 (2000) nr. 1, 134.

15
Gandy, 'The Paris Sewers and the Rationalization of Urban Space', op. cit. (noot 14), 34.